

STRÁŽ NA ŘÍPU ANEB ČESKÉ PROTESTANTSKE ČASOPISY „DLOUHÉHO“ 19. STOLETÍ¹

Zdeněk R. Nešpor (Praha)

Stráž na Řípu, or Czech Protestant Journals of the ‘Long’ 19th Century

Abstract: The study shows the overrepresentation of Protestant journals among religious periodicals in the Czech lands in the second half of the ‘long’ 19th century and attempts to analyse it. The author explains why these periodicals did not emerge earlier and first appeared in the revolutionary years of 1848–49. In several epochs of different character, he then outlines the frequency and types of Protestant journals of the second half of the 19th century and the early 20th century. He notes that they were mostly written in the Czech language and were issued by both popular Protestant churches (Lutheran as well as Reformed). Among the reasons for this uniqueness, the author includes the economic, social, cultural and intellectual rise of the Protestant minority in this period, its social and geographic characteristics, and the high value placed in that environment on the diversity of opinion and debates.

Keywords: Protestantism – Lutheranism – Calvinism – Bohemia – Moravia – Bohemian/Austrian Silesia – 19th century – periodicals – magazines

Literární historik Martin C. Putna zdůvodnil Vinařického obnovu *Časopisu katolického duchovenstva* v roce 1860 tím, že „v době, kdy v zemích Koruny české vychází tolik knih a časopisů, je zapotřebí, aby byla česky též teologie pěstěna“.² V množství politických, stavovských, zájmových, odborných i dalších periodik se ta náboženská ztrácela, třebaže kontinuálně vycházela řada církevních věstníků, a k dispozici byly i lidové časopisy, některé sice efemérní, avšak další vycházející dlouhodobě a s nezanedbatelným ohlasem. Podle Roubíkových soupisů českých periodik šlo v letech 1848–62 v Čechách o pět časopisů a po pádu neoabsolutistických omezení periodického tisku (a zvýšení poptávky) v letech 1863–95 o plných 42 náboženských časopisů, byť některé z nich měly jen krátké trvání.³ Použijeme-li modernější bibliografii Kubičkovu, která zahrnuje i území Moravy a (českého) Slezska a je dovedena až do roku 1918, jednalo se o plných 263 českých, německých, latinských a polských periodik.⁴ V množství periodického tisku druhé poloviny „dlouhého“ 19. století tedy rozhodně nechyběla ani náboženská periodika, i když jejich podíl dlouhodobě klesal.

Obě bibliografie mají ovšem svá omezení plynoucí z použitých pramenů i způsobu klasifikace periodik. Jsou-li oba

Roubíkovy soupisy omezeny pouze na České království a období 1848–95, přičemž i tak mu několik časopisů uniklo, několik kategorií náboženských časopisů pojímá inkluzivněji. Soupis kolektivu vedeného Jaromírem Kubičkem je sice celkově mnohonásobně obsažnější, avšak některá náboženská periodika jako taková překvapivě necharakterizuje a nedostatečně rozlišuje mezi jednotlivými církvemi. Tomuto problému se ostatně nevyhnul ani Roubík, oba soupisy tak kupříkladu mezi časopisy evangelických církví vedle periodik spojených s oficiálně uznanými luterány a reformovanými (později i s Jednotou bratrskou) bez rozlišení uvádějí (některé) časopisy státem neuznaných „svobodných“ církví, fungujících na bázi spolků.⁵ Stejně diskutabilní je klasifikace pravidelných příloh časopisů, které byly někdy považovány za svébytná periodika a v jiných případech nikoli, a snad i další metodologické problémy. „Ruku do ohně“ nejde dát ani za dávné soupisy Františka Roubíka, ani za mnohem komplexnější dílo jeho pokračovatelů. Není to však ani třeba, pro účely tohoto článku zcela postačuje jen relativní platnost jejich informací.

Podíváme-li se na obě bibliografie českých náboženských periodik „dlouhého“ 19. století, nelze si nepovšimnout

¹ Studie materiálově vychází z autorovy monografie NEŠPOR 2010a, kterou doplňuje o dílčí novější poznatky. Současně je třeba říci, že zatímco v tomto článku jsou akcentovány nacionální a politické aspekty protestantské žurnalistiky, starší monografie věnovala podstatně větší pozornost teologickým a dalším vnitrocírkevním záležitostem.

² PUTNA 1998, s. 172.

³ ROUBÍK 1930, 1936.

⁴ KUBÍČEK et al. 2010.

⁵ K tomu podrobněji NEŠPOR 2012; právní a konsekvantně i společenské postavení různých církví mělo zásadní dopad na jejich provoz, proto toto hledisko nelze pominout – stejně jako se od sebe dramaticky lišila situace (a tedy i časopisy) římskokatolické a nově povolené starokatolické církve, v Kubičkově bibliografii opět sloučených do jediné kategorie. Naopak jiné časopisy spolků fakticky kryjících státem neuznané církve v obou soupisech nejsou zahrnuty, respektive označeny jako náboženská periodika.

		náboženské časopisy	z toho evangelické	podíl evangelických (%)
Čechy (Roubík)	1848–62	5	3	60
	1863–95 české	42	25	60
	1863–95 německé	10	3	30
Čechy, Morava a (české) Slezsko (Kubíček et al.)	(1781)–1918 české	154	52	34
	(1781)–1918 německé a latinské	103	14	14
	(1781)–1918 polské	6	5	83

Tabulka 1: Náboženská periodika v českých zemích v „dlouhém“ 19. století. Zdroje: ROUBÍK 1930, 1936; KUBÍČEK et al. 2010.

	1880	1890	1900	1910
Čechy	2,2	2,2	2,3	2,6
Morava	2,7	2,7	2,7	2,8
(české) Slezsko	14,0	14,0	13,5	13,6

Tabulka 2: Podíl evangeliků (augsburského a helvetského vyznání a Jednoty bratrské) v českých zemích podle sčítání lidu (%). Zdroj: NEŠPOR – VOJTÍŠEK 2015, s. 562–595.

výrazného zastoupení evangelických časopisů (Tabulka 1).⁶ Nadproporční zastoupení protestantských časopisů vynikne tím spíše, srovnáme-li je s celkovým podílem evangeliků ve společnosti (Tabulka 2).⁷ Ten byl z historických důvodů vyšší jenom v oblasti českého Slezska,⁸ a i když i v Čechách a na Moravě v posledních dekádách 19. a na počátku 20. století mírně stoupal v důsledku hnutí *Los-von-Rom*,⁹ nikdy nepřesáhl postavení zjevné konfesní minority.

Jestliže do roku 1848 čeští, moravští a slezští evangelici neměli žádný náboženský časopis – k důvodům tohoto stavu se krátce vrátíme níže –, ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století jich naopak měli celou řadu. Malá menšina, v Čechách a na Moravě nečítající ani tři procenta populace, produkovala více než čtvrtinu všech tehdy vycházejících náboženských periodik! Pokud bychom se přitom omezili jen na regionálně české časopisy, zastoupené v Roubíkových soupisech (důvodem je skutečnost, že tyto soupisy bibliograficky nesprávně, avšak pro naše účely vhodněji ve větší míře pomíjejí krátkodechá periodika a církevní věstníky), jednalo by se dokonce o více než polovinu. Tato zvláštnost, charakteristická navíc především pro českojazyčné

evangeliky (obojího vyznání: luterány i reformované), vedla autora této stati již dříve k podrobnějšímu rozboru evangelického časopisectva a k rétorické charakterizaci daného období jako (první poloviny) „století evangelických časopisů“.¹⁰ Pomineme-li přitom specifická, územně omezená periodika polská,¹¹ časopisy malých církví a různé sborové nebo i širší věstníky, jedná se přinejmenším o jeden německojazyčný a plných 25 českých evangelických časopisů. Na následujících stranách bude podán strukturovaný přehled těchto periodik, primárně členěný podle časových epoch, abychom v závěru mohli odpovědět na otázky, proč jich vlastně vycházelo tolik a proč šlo téměř výlučně o jazykově českou záležitost.

Přehled českých evangelických periodik „dlouhého“ 19. století

Časově a typologicky strukturovaný přehled českých protestantských periodik můžeme zpracovat podle nedávno publikovaného rozboru,¹² pro účely tohoto článku jej ovšem doplníme a budeme členit jiným způsobem. Ještě než k tomu přistoupíme, je třeba konstatovat, že do revoluce 1848–49 žádné takové periodikum nevzniklo, přestože obě „lidové“ evangelické církve povoloval již toleranční patent Josefa II. z října 1781. Patent a navazující legislativa totiž současně stanovily řadu ekonomických a sociálních omezení, které rozvoj evangelických církví významně podvazovaly a z jejich členů dělaly „věřící druhé kategorie“.¹³ Evangelici se sice krátce zapojili do tzv. brožurové války, způsobené uvolněním cenzury (nikoli ovšem formou vlastních časopisů),¹⁴ avšak konsolidace poměrů a pak nástup napoleonských válek situaci zcela změnily. V prvních dekádách 19. století

⁶ V tomto přehledu užívám klasifikaci bibliografií, třebaže vůči ní lze vznést námitky (viz předchozí poznámku). Zavedení vlastní, přesnější klasifikace, nemělo-li by být čistě apriorní, by vyžadovalo podrobnou diskusi každého jednotlivého titulu, na niž zde není místo a která by vzhledem k uvedené relativní platnosti informací byla pro účely článku redundantní.

⁷ Jako evangeliky prostřednictvím použitých dat ze sčítání lidu klasifikujeme přirozeně jenom formální členy státem uznaných církví (augsburské a reformované, resp. od roku 1880 rovněž obnovené Jednoty bratrské). Věřící neuznaných církví buď zůstali formálními členy těch legálních, nebo se (kolem přelomu století častěji) začali hlásit jako osoby bez vyznání; viz NEŠPOR 2012, s. 35–37. Vzhledem k jejich celkovému počtu jsou tyto rozdíly ovšem zanedbatelné.

⁸ Srov. NEŠPOR et al. 2010, s. 120–168; k slezským (těšínským) evangelikům v 19. století TOMÁŠOVÁ 2018; NEŠPOR 2019.

⁹ KAISEROVÁ 2003a, srov. TÁŽ 2003b.

¹⁰ Srov. NEŠPOR 2010a. „Století evangelických časopisů“ v tomto vymezení trvalo až do počátku komunistického režimu, který drasticky omezil časopiseckou i knižní publikační produkci církví.

¹¹ Situace polských periodik na Těšínsku v mnoha ohledech připomínala poměr českých evangelických časopisů k německým v Čechách a na Moravě; hlubší rozbor kontextu jejich fungování i jejich obsahu však dosud nebyl proveden. Patří nicméně do specifických dějin těšínského protestantismu, odkazovaných v pozn. č. 8.

¹² NEŠPOR 2010a.

¹³ Viz např. MEDEK 1982, s. 148–169; NEŠPOR et al. 2010, s. 120.

¹⁴ NEŠPOR 2006.

bylo českojazyčných periodik obecně málo, protože pro ně neexistovala dostatečně velká, movitá a motivovaná čtenářská obec, a bránila jim i další omezení vzešlá z reakce na Francouzskou revoluci a napoleonské války. Na evangelíky přitom uvedené restriktce dopadly obzvláště tíživě, bránily jejich náboženskému i širšímu kulturnímu rozvoji, vydávání periodických publikací nevyjímaje. Právě proto ostatně rychle zanikly i první pokusy o evangelické, respektive interkonfesní kalendáře, a protestantská publikační produkce byla vpravdě nepočtená a slabá.¹⁵ To vše se zásadně změnilo v revolučních letech 1848–49, jimiž začíná první epocha našeho přehledu.

I. epocha: Nástup protestantských časopisů (1849–1851)

Revoluční volání po odstranění dosavadních omezení a liberalizaci veřejného života plně recipovali představitelé obou evangelických církví, kteří si od něj slibovali především likvidaci tolerančních restriktcí a věcně i symbolické vyrovnání s římskokatolickou církví.¹⁶ V těchto nadějích navíc nezůstali sami, za pravdu jim dávali i liberálně uvažující katolíci, takže kupříkladu Ludvík Rittersberg se dožadoval rovnoprávnosti a kostelů pro „ubohou církev helvetského vyznání“.¹⁷ Výsledkem bylo i nepoměrné zastoupení evangelíků v náboženské komisi Národního výboru a jeden z úspěchů revoluce – tzv. protestantské provizorium, které v lednu 1849 rušilo většinu dosavadních omezení. A také založení prvního evangelického periodika, časopisu *Česko-bratrský hlasatel*, který vycházel od ledna 1849 do úředního zastavení v lednu následujícího roku. Cílem časopisu bylo přitom informovat o aktuálních otázkách evangelického náboženského života, ale nejen to. Jeho vydavatelé, reformovaný kazatel B. V. Košut a luterán Josef Růžička, současně usilovali o spojení obou evangelických církví, které se mělo stát impulsem k mohutné protestantské misi a postupné re-protestantizaci celé české společnosti. Proto časopis explicitně odkazoval k „národní“ česko-bratrské tradici, již ovšem vykládal silně ahistoricky v liberálně náboženském a nacionálně českém duchu.¹⁸

Úspěšnost těchto snah sice nebyla velká, vídeňská vláda a pražské místodržitelství však pro ně měly ještě menší pochopení, což vedlo k zákazu časopisu a posléze k odstranění jeho hlavního protagonisty Košuta. Umírněnější Růžička dosáhl sice svolení k vydávání méně provokativního *Česko-bratrského věstníku*, ani ten se však neudržel o mnoho déle než rok (1851–52) a plánovaný ještě krotší *Evangelický věstník* nakonec nikdy ani nezačal vycházet.¹⁹ Dramatickému nástupu protestantských periodik, která usilovala o multi-konfesní recepci a početní rozmach údajného česko-bratrství, však neučinila přítrž jenom intervence vojenského velitelství

a vlády, respektive nastupující neoabsolutismus. Zájem o ně ztráceli samotní (řadová) evangelíci i jejich oficiální představitelé, uspokojení protestantským provizoriem, které znamenalo faktické zrovnoprávnění s římskokatolickou církví. K dosud nedosaženému symbolickému vyrovnání vedla většinou – a pro většinu – cesta stavebních úprav evangelických modliteben, aby se konečně svým vzhledem a věžemi „vyrovnaly“ římskokatolickým kostelům,²⁰ nikoli ekonomicky neméně náročné vydávání časopisu. Nejistá misijní perspektiva byla rychle zapomenuta, stejně jako unionistické snahy, jež by ostatně nutně vedly ke snížení významu dosavadních oficiálních církevních představitelů. Po nuceném zániku *Česko-bratrského věstníku* proto téměř deset let žádný protestantský časopis nevycházel.

II. epocha: Pokrok v mezích zákona (1861–1879)

Na úplné formální vyrovnání s římskokatolickou církví museli evangelíci počkat do pádu Bachova režimu a vydání únorové ústavy (1861), po níž v dubnu téhož roku následoval tzv. protestantský patent. Ten společně s uvolněním tiskového dozoru umožnil vznik nových protestantských časopisů, které nyní začaly sloužit primárně jako informační orgány vedení obou církví. Početnější reformovaní začali hned v roce 1861 vydávat *Hlasy ze Siona*,²¹ zatímco *Evangelický církevník* méně početných luteránů spatřil světlo světa teprve v roce 1870. V obou případech šlo nicméně o ideově spíše konzervativní, nikterak provokující listy oficiálních církevních představitelů, zaměřené především na příslušné církve a jejich organizační záležitosti. Excerptce těchto periodik, z nichž první vycházelo do roku 1916 a druhé dokonce ještě o tři roky déle (v posledním ročníku s názvem *Za pravdou!*), dobře posloužila při přípravě encyklopedie evangelických sborů a sledování jejich stavební činnosti,²² nebo při rozboru institucionálních dějin evangelické minority,²³ výraznější ideové polemiky nebo kritické hlasy bychom v nich však hledali marně.

Ekonomická a sociální emancipace evangelíků, následovaná a dále podněcovaná emancipací vzdělanostní, vedla ovšem již v tomto období ke vzniku dalších, méně oficiálních náboženských listů. Čeští evangelíci pochopili – podobně jako židé –, že cestou k úspěchu a uznání je vyšší vzdělání,²⁴ a když jej začali dosahovat, využili je i k tvorbě a recepci vlastních periodik. Vedle oficiálních časopisů začala proto vycházet i periodika lidovější, zábavnějšího nebo ke vzdělávání směřujícího charakteru: Šubertův *Hus* (1862–63), Pasekův a Mojžíšův *Ilustrovaný evangelický věstník* (1863–69) a po jeho zániku nový (Pasekův) *Hus* (1869–74). Všechny tři časopisy přitom, na rozdíl od předchozích, z ekonomických důvodů cílily na evangelíky

¹⁵ NEŠPOR 2018; ze starší literatury srov. ČAPEK 1933; ke kalendářům speciálně NEŠPOR 2010b.

¹⁶ LUKÁŠEK 1927, 1927.

¹⁷ RITTERSBERG 1850, s. 12.

¹⁸ NEŠPOR et al. 2010, s. 129–132; srov. HLAVÁČKA 2003.

¹⁹ LUKÁŠEK 1927, s. 102–106.

²⁰ PROCHÁZKOVÁ 2010.

²¹ Pro přesnost dodejme, že první číslo vyšlo dokonce ještě tři dny před oficiálním vydáním protestantského patentu, 5. dubna 1861.

²² Srov. NEŠPOR 2009; přirozeně ovšem nešlo o jediný pramenný zdroj.

²³ Např. MATĚJKA 2009; NEŠPOR et al. 2010, s. 116–168.

²⁴ SELIGOVÁ 2010; SEKYRKOVÁ 2012.

obojího vyznání, ani tak se je však kvůli nákladnosti nepodařilo dlouhodobě udržet. Vedle lidovějších náboženských časopisů, zatím krátkodechých, se však objevily i časopisy polemické povahy: nový (Mojžíšův) *Česko-bratrský hlasatel* (1868–70), později transformovaný do *Česko-bratrského hlasu* (1870–80), a Chlumského a Šádkova *Stráž na Sionu* (1873–78). V obou případech šlo o reformované podniky. První vydávali „pohrobci“ po B. V. Košutovi, kritizující kompromisní, provládní postoje oficiálního vedení české kalvínské církve, druhý další ideová strana, odmítající jak stávající církevní představitele, tak stále rigorističtější a marginálnější „košutovce“, hledajíc nějakou novou podobu nezávislé české protestantské církve.

Programem *Stráže na Sionu* se nakonec stal především boj za větší ideovou pluralitu a možnost diskusí uvnitř reformované církve. Na to však bylo ještě brzy, církevní vedení o nic takového nestálo, stejně jako nestálo ani o další neoficiální periodika, a své kritiky obviňovalo z partikularismu a nedostatečného rozhledu. *Stráž na Sionu* tak prý byla – v narážce na sídlo prvního redaktora, obec Krabčice pod Řípem – nanejvýš Stráží na Řípu.²⁵ Tedy stranickým periodikem partikularistů s nedostatečným rozhledem, avšak o to větší vehemencí. Výše uvedený vzestup evangelické komunity dosud ovšem nepokročil tak daleko, aby svým zájmem dokázala periodika takového typu déle uživit, nepřízeň ze strany církevního vedení spolu s pracovním i ekonomickým vyčerpáním redaktorů a (často zároveň) vydavatelů proto obvykle vedly k jejich rychlému konci. „Stráž na Řípu“, jejíž hanlivý titul byl použit i v názvu tohoto článku, proto vycházela jenom šest let. Zhruba do konce sedmdesátých let 19. století platilo, že dlouhodobě udržitelné byly jen oficiální církevní časopisy, zatímco další sice již vznikaly, avšak reálně zůstaly spíše nenaplněnou tužbou svých tvůrců a malých skupin jejich podporovatelů, předplatitelů a dalších čtenářů příslušného časopisu.

III. epocha: Čilý ruch stranický (1880–1915)

Další rozvoj stranických, případně i jinak orientovaných evangelických periodik byl ovšem jenom otázkou času – podmínky byly dány a příznivy, rozdíl mezi oběma epochami byl jenom ve velikosti, ekonomické síle a kulturních a společenských zájmech recepčního okruhu. Zhruba od osmdesátých let 19. století až do restrikcí během první světové války můžeme proto sledovat bohaté a různorodé snahy různých skupin evangeliků o vydávání vlastních periodik, stejně jako z předchozí epochy pokračovalo vydávání těch „celocírkevních“ – *Evanjelického církevníku* a *Hlasů ze Siona*. V této souvislosti je snad třeba zmínit jen tolik, že zatímco reformovaný časopis byl dílem většího množství redaktorů, jejichž vedení na sebe plynule navazovalo (a to i v případě, že šlo o významné a určující figury církevního dění – kupř. Václava Šuberta, Heřmana z Tardy, Čenka Duška nebo Františka Šádku), luterský časopis byl z velké míry dílem jediného člověka, černilovského seniora (a na úplném sklonku života českého superintendenta) Karla E. Lányho. Vydavatel

a zpočátku i redaktor časopisu udával jeho tón po více než třicet let, mezi jiným i směrem k jednoznačnému luterskému konfesionalismu, přičemž předání Církevníku do rukou zcela odlišně orientovaného Ferdinanda Hrejsy a brzká Lányho smrt (1903) vedly v tomto směru k úplnému ideovému obratu časopisu.²⁶ Odpůrci na to ovšem zareagovali vznikem vlastního časopisu, o kterém bude řeč níže.

Plejádu stranických periodik můžeme začít časopisem *Český bratr*, který od roku 1886 vydávalo pražské Česko-bratrské družstvo. Unionistické periodikum po několikaleté odmlce v poněkud mírnějším duchu navazovalo na výše zmíněný (Mojžíšův) *Česko-bratrský hlasatel* a *Česko-bratrský hlas* a se stabilním okruhem čtenářů se v malém nákladu dokázalo udržet až do úředního zastavení za první světové války (1915). Dlouhou životnost však měly i další listy partikulárních ideových skupin. Etablování středostavovství reformovaní faráři s dobrým rozhledem František Kozák a (o málo později) Ferdinand Císař začali v roce 1889 vydávat mírně konzervativní osvětový i diskusní časopis *Hus*, který pak vycházel až do roku 1943. Lidovější podnik farářů Böhlovy teologické školy (Hájek, Ženatý ad.)²⁷ *Českomoravská* (od roku 1922 *Česko-bratrská*) *jednota* vycházel v letech 1899–1941 a tiskový orgán mladších böhlovců (Šebesta, Čapek, Šlechta) *Husův odkaz* v letech 1912–1940, přičemž ve druhé dekádě 20. století vznikl rovněž teologicky liberální *Kalich*, jehož vydávání na čas přerušila euforie po první světové válce (1911–19 a 1922–42). *Kalich* přitom nebyl první teologicky liberální, nadde-nominační a v mnoha ohledech k necírkevní veřejnosti otevřenou revuí. První takový (v jádru evangelický) časopis, *Jednotu*, začal již v březnu 1892 vydávat student medicíny Jan Bohuslav z Kraiců (Kraicz), avšak kvůli nedostatku předplatitelů se udržel jen do následujícího roku. Naopak v období vzniku *Kalichu* byl vedle této spíše intelektuálně a středostavovsky orientované revue dostatek prostoru i pro populárnější, častěji vycházející *Kostnické jiskry* (1914–16), po úředním zákazu v letech 1916–18 nahrazené *Českou reformací*.

Vedle dlouhodobě vycházejících periodik určitých stran nebo směrů je třeba zmínit i obdobné podniky kratšího trvání, spojené obvykle s jednotlivci a/nebo vyhraněnějšími náboženskými představami. První Jednota nebyla ani Kraiczova, ani Českomoravská, nýbrž Duškova – i v tomto případě byl ovšem název časopisu v jistém napětí vůči jeho stranické povaze. Kolínský reformovaný farář a gymnaziální profesor Čeněk Dušek začal časopis s názvem *Jednota* vydávat v roce 1886, když z ideových důvodů opustil místo redaktora *Hlasů ze Siona*, jako platformu důsledného kongregacionalismu, přesvědčení o nutnosti odstátnění protestantské církve a ideové i organizační samostatnosti jejich jednotlivých místních sborů. S tímto programem časopis vydržel celých šest let, v církvi se jej však prosadit nepodařilo. Jiný reformovaný kazatel, Jan Karafiát, začal po ukončení standardní farářské služby v letech 1896–1905, když se současně věnoval revizi kralického překladu bible, vydávat

²⁵ NEŠPOR 2010a, s. 34.

²⁶ ŘÍČAN 1938, s. 343.

²⁷ FILIPI 1979; srov. ŘÍČAN 1953.

Reformované listy, dvojměsíčník sloužící k prezentaci jeho vlastních náboženských názorů. Originální periodikum jediného autora mohlo ovšem i přes nízký náklad vycházet jenom proto, že jej vydavatel důkladně dotoval. Nedostatek financí, způsobený postupným odklonem čtenářů, respektive předplatitelů vedl po šesti letech rovněž ke konci *Českého evanjelika* Josefa Cohorny, časopisu, který vznikl v roce 1906 v již zmiňované reakci na Hrejsovo převzetí a reorientaci *Evanjelického církevníku*. *Český evanjelík* chtěl být strážcem luterské pravověrnosti v době, která naopak přála unionistickým myšlenkám a budoucímu sjednocení českých evangelíků.

Cílý, přestože ne vždy dlouhodobě životný protestantský vydavatelský ruch přitom v této epoše nezůstal omezen na partikulární a namnoze i polemické časopisy jednotlivých ideových či mocenských stran nebo jednotlivců. Již Karafiátovy *Reformované listy* byly nejen „osobním“ časopisem významného ideového vůdce, který využíval absence oficiálního postavení k ideové činnosti – pokud se ovšem jejím prostřednictvím naopak nevyrovnával s marginálním mocenským vlivem –, ale rovněž periodikem orientovaným k vnitřní misii, prohloubení a nové formaci české evangelické zbožnosti. V menší míře, ale podobně to platilo i o obou časopisech českých a moravských böhlovců; ve všech případech se ovšem současně jednalo o listy určité ideové strany. Naproti tomu existovala vnitromisijní periodika důsledně nestranická, jejichž jedinou „ideologií“ byla konformita vůči příslušnému církevnímu vedení – při současném důrazu na prohloubení osobní zbožnosti a často i konkrétní prostředky v tomto směru (organizace nedělních škol, probuzenecké působení apod.). První takové periodikum – *Evangelické listy* – vydával v letech 1870–73 v Krabčicích farář a zakladatel dívčího výchovného ústavu Václav Šubert, výše již zmiňovaný jako jeden z redaktorů *Hlasů ze Siona* a naopak „zaučující“ svého tehdejšího vikáře (1870–71) Karafiáta. Karafiát vskutku vydávání časopisu na čas převzal, ale nechtěl se k němu uvázat trvale, což při Šubertově angažovanosti v jiných podnicích způsobilo jeho zánik. Mnohem déle vydržely obdobně nazvané *Evanjelické listy* Ludvíka Bohumila Kašpara, které po krátkém intermezzu L. B. Marka převzal Kašparův syn Timoteus Blahoslav Kašpar (celkově vycházely 1877–1918). Časopis, dlouhodobě spojený především s („pražským“) vinohradským sborem a spolkovou činností svých redaktorů, byl charakteristický i svou vzdělávací činností, „každodenní“ osvětou a zájmem o hymnologii, protože L. B. Kašpar proslul rovněž jako jeden z nejplodnějších autorů textů evangelických písní své doby. Na moravskoslezském pomezí, zde i se zvýrazněnou nacionální intencí, vydával podobný časopis *Evangelické* (od roku 1918 *Českobratrské*) hlasy farář Alexander Winkler (1913–28) a na jižní Moravě a Vysočině Pavel Nešpor (*Nový život*, 1917–23).

Mohutný rozmach evangelických periodik vedl konečně i ke vzniku jediného, přesto však nepominutelného odborného historického časopisu. Historické tendence a snahy

o odhalování a zpřítomňování dědictví české reformace byly v prostředí novodobých evangelíků samozřejmě hlubší, populárněhistorické výklady ostatně tvořily významnou část obsahu *Ilustrovaného evangelického věstníku* i prvních *Husů*, a v odborně vyspělejších provedení se objevovaly i v dalších evangelických časopisech, až v roce 1881 začal farář v Bukovce Josef Dobiáš vydávat *Časopis historický se zvláštním zřetelem k duchovnímu vývoji našeho lidu*. Byl to první, třebaže tematicky (respektive konfesně) omezený výlučně historický český časopis, časově předcházející i Rezkovu *Sborníku historickému*. Oba časopisy měly ostatně hodně společného, přispívali do nich nikoli univerzitní profesori, ale spíše „nižší vzdělanci“, gymnaziální učitelé, respektive faráři, při současné snaze o dodržování dobových akademických standardů, oba se orientovaly na širěji vzdělané publikum a oba také poměrně záhy zanikly, protože takto nastavené projekty se ukázaly jako neživotné. Dobiáš byl ostatně v přímém osobním styku s Rezkem a po zániku svého časopisu (1882) nadále spolupracoval s vydavatelem tematicky již neomezených historických periodik, Antonínem Rezkem i Jaroslavem Gollem.²⁸ První historický časopis evangelické minority tak alespoň svým zánikem přispěl k formování akademických historických periodik, zatímco jeho vlastní „nástupce“, Hrejsův *Reformační sborník*, začal vycházet teprve po čtyřiceti letech (1921).

Zhruba třicetileté období od osmdesátých let 19. století do první světové války bylo charakteristické obrovským socioekonomickým a kulturním vzestupem české evangelické menšiny, jehož jedním z důsledků a současně průvodním jevem byl i nebývalý vzrůst četnosti a typů protestantského časopisectva. Nepočítáme-li v tomto článku pomíjené věstníky a efemérní publikace, jednalo se o plných 18 časopisů. Ve stejné epoše se začaly objevovat také evangelické časopisy německojazyčné či polskojazyčné, přičemž o prvních z nich bude řeč níže. Toto období rozmachu ovšem razantně ukončila první světová válka.

IV. epocha: V letech Velké války (1915–1918)

Obě evangelické církve a jejich členové do první světové války vstupovali jako loajální poddaní, dávno již etablovaní mezi ostatními státem uznanými konfesemi a s vědomím plné odpovědnosti za osud Rakouska-Uherska. Většina Čechů, české evangelíky nevyjímaje, sice mohla mít kritické připomínky k národnostnímu fungování monarchie a dalším otázkám, avšak v prvních měsících války se rozhodně neangažovala proti ní.²⁹ Situaci změnil ideový projekt T. G. Masaryka, který exilový boj proti Habsburkům spojil jak s českou národní emancipací, tak s údajnými ideály české reformace, na něž mělo být navazováno – z evangelické konfesionality, zvláště té spojené s odkazy na husitství a Jednotu bratrskou, se stalo vrcholné politikum. Nadto leckdy poněkud nešťastně uchopované stále podezřívavější rakouskou vojenskou správou. Bezprostředním důsledkem bylo třeba zásadní omezení jubilejních oslav upálení Jana Husa v roce 1915, stejně jako policejní dozor nad všemi

²⁸ ŘÍČAN 1939, s. 93–97.

²⁹ Srov. RAK 2013, s. 390–401.

nacionalistickými a konfesionálně sjednocujícími tendencemi v evangelických církvích.³⁰ Podobné tendence, třebaže s Masarykem a jeho programem nemusely mít vůbec nic společného – někdy však měly, nebo přinejmenším mohly mít –, se v druhém roce Velké války staly vrcholně podezřelými a často preventivně likvidovanými. Právě to byl osud několika českých evangelických periodik.

Z časopisů, jejichž vznik jsme v předchozích epochách sledovali, byly čtyři zastaveny nebo „dobrovolně“ zanikly v letech první světové války, zatímco ostatní měly přinejmenším problémy s cenzurními zásahy. K nejviditelnějším zákrokům přitom došlo v roce 1916. Nedávno založené *Kostnické jiskry*, které prosazovaly unionistické myšlenky na pozadí aktualizovaného odkazu české reformace, a vycházely s mnohoznačným podtitulem „List budící české svědomí“, byly zastaveny po pátém čísle v březnu 1916. Nejdéle vycházející a nejčtenější české protestantské periodikum, víceméně oficiální časopis reformované církve *Hlasy ze Siona*, sice dokončil tento ročník, avšak jeho další vydávání bylo rovněž zakázáno. Po složitých jednáních však přišla náhrada, oba časopisy v červenci 1917 nahradil list nový, třebaže cenzurou nevráživě sledovaný a zle proškrtávaný – *Česká reformace*. Ta vycházela až do konce války, respektive bezprostředně následujícího demonstrativního sjednocení českých luteránů a reformovaných do Českobratrské církve evangelické, čímž začala nová epocha jak protestantismu, tak jeho časopiseckých publikačních aktivit. „Století evangelických časopisů“ se po nevládném válečném intermezzu vrátilo k analogiím dřívějšího rozvoje, přesahujícím již ovšem časový rozměr tohoto článku.³¹

Válečná cenzura a zásahy (vojenské) vlády na druhou stranu nevysvětlují všechny případy zániku či omezení českých protestantských časopisů v epoše první světové války, tím méně likvidace, jež jí těsně předcházely, nebo které následovaly teprve po válce, nebo konečně vnitřní proměny periodik sice zachovaných, avšak ideově a obsahově hluboce inovovaných. Nešlo totiž jen o válku, ale také o proměny českého evangelického prostředí, které v prvních dekádách 20. století rychle opouštělo někdejší luterský či kalvínský konfessionalismus směrem k církevní unii; dalšími podněty byla liberalizace náboženského života a důraz na jeho nacionální charakter, stejně jako misijní tendence orientované k větší nově dosud formálně římskokatolické společnosti.³² Vnější vojenská a policejní omezení sice mohla těmito tendencím bránit a restringovat je, úplně zakázat je však nemohla a masivněji omezit nedokázala – jejich rozšiřování přitom vzalo půdu pod nohama nejen prorakouským lojalistům, kterých už koncem války moc nebylo, ale i všem ostatním odpůrcům (projektu) národní české protestantské církve. Do „druhého dílu“ století evangelických časopisů v meziválečném období proto nevstoupily ani emblematické časopisy obou dřívějších evangelických církví (nehledě k tomu, že sjednocená Českobratrská církev evangelická začala své oficiální periodikum *Český bratr* vydávat teprve v roce 1924), ale ani mnohé další výše uvedené partikulární časopisy.

Dlouhodobě přežily vlastně jen tři dobře etablované stranické časopisy – Kozákův a Císařův *Hus*, *Českobratrská jednota* starších böhlovců a lidovější *Husův odkaz* jejich mladších kolegů –, zatímco liberálním časopisům *Kalich* a *Kostnické jiskry* vdechla nový život meziválečná orientace evangelické církve. Naproti tomu evangelizační *Českobratrské hlasy* a *Nový život* v meziválečném období zanikly pro nezájem čtenářstva, faktickým převrstvením (v prvním případě dokonce oficiálním sloučením s) církevním *Českým bratrem*. První světová válka obdobně znamenala konec periodik německých, pokud neměla charakter sborových věstníků. Meziválečné období naopak dalo vzniknout šesti novým českým evangelickým časopisům – Velká válka a související události tvoří tedy natolik zjevný předěl, že jím můžeme výklad zcela relevantně uzavřít.

Závěry

„Dlouhé“ 19. století, a především jeho druhá polovina byla v českých zemích obdobím nebývalého rozmachu periodického tisku, který se stal ne-li vůbec nejdůležitějším, tedy nepochybně jedním z nejvýznamnějších dobových komunikačních kanálů. V posunutém smyslu je přitom komunikačním kanálem dodnes, neboť pozdějším a současným badatelům zprostředkovává myšlenkové obsahy, výboje, střety i běžnou každodennost velké a rostoucí skupiny čtenářů novin a časopisů, čímž přibližuje dobovou realitu a její vnímání v míře pro starší historická období zcela nepředstavitelné. Cílem tohoto článku bylo ukázat, že i přes zjevný procentuální pokles náboženských periodických tiskovin tato část publikačního spektra zůstala po celé 19. století hojná a ve velké míře se v ní uplatnili ve společnosti marginální protestanti. Zastoupení evangelických časopisů bylo výrazně větší než zastoupení státem uznaných protestantských církví ve společnosti Čech, Moravy i českého Slezska.

Mezi nepochybnitelnými důvody této vysoké zastoupenosti je třeba uvést rychlý ekonomický, sociální a kulturní vzestup evangelické menšiny ve druhé polovině 19. století, který se přímo odrazil v jejich intelektuálních ambicích a současně vedl ke kladnému hodnocení různých myšlenkových tendencí a vzájemných diskusí, pro které právě periodika představovala dobově vhodnou platformu. Souviselo to i s několika dalšími „technickými“ podmínkami. Evangelíci byli rozděleni na dvě církve (nemluvě již o menších společenstvích), případně i prostřednictvím zemských rozdílů, v nichž se uplatňovaly různé názory a různé proudy zbožnosti, v posledních dekádách 19. století k tomu přistoupila i rostoucí česko-německá diferenciací. Názorovou různost dále podporovaly zahraniční zkušenosti a rozhled duchovních, pro které bylo běžné strávit část studií na západoevropských univerzitách a tam získané vazby obvykle udržovali i později, stejně jako význam laiků – různě orientovaných i zkušených – a kolektivního rozhodování na orientaci a řízení jednotlivých sborů, jejich skupin i celých církví. O slovo se hlásili různí „strážci na Řípu“ a v dlouhodobě

³⁰ GALANDAUER 2008, s. 141–155.

³¹ Další vývoj viz NEŠPOR 2010, s. 106–152.

³² MATĚJKA 2009, s. 299–298; NEŠPOR et al. 2010, s. 157–168.

perspektivě nezůstali oslyšeni, což spolu s dalšími faktory vedlo ke značným počtům evangelických tiskovin. Svou roli zde konečně hrály i faktory čistě geografické, minoritní postavení evangelíků ve společnosti spolu s jejich nerovnoměrným rozptylem na území Čech, Moravy i Slezska (s určitou výjimkou Těšínska) nezbytně vedly k tomu, že prezentace vlastních názorů, ale i případné diskuse a polemiky se musely odbyvat právě prostřednictvím dobově dostupného komunikačního média.

Je ovšem třeba připomenout, že zastoupení evangelických časopisů bylo sice nadproporční, přesto však odvislé od velikosti protestantské minority, případně jejích částí. I když protestanti psali, vydávali a četli periodický tisk hojněji než kterákoli jiná konfesní skupina, i když byli právě ve sledovaném období ochotni nést náklady s tím spojené, nemohli „překročit svůj stín“ v podobě výrazně menšinového postavení. Nedokázali uvést v život denní a s výjimkou „revolučních“ časopisů v polovině 19. století ani týdení nebo čtenější periodikum. Většina časopisů, které jsme na předchozích stránkách sledovali, vycházela jako měsíčníky, a některé ještě méně často. Podobně vlastně všechny tyto časopisy trvale trpěly nedostatkem předplatitelů a ekonomickou ztrátovostí, inzerce byla často spíše důsledkem sociálních vazeb a tlaku redaktorů, než ekonomickým kalulem inzerentů, a podobně.

Zásadní je rovněž otázka, proč tento „boom“ evangelických časopisů zůstal z velké míry omezen na českojazyčné prostředí. Německojazyčných evangelických periodik bylo, pomineme-li sborové věstníky,³³ velmi málo, přesněji – při uplatnění analogických výběrových kritérií jako výše u českých časopisů – dvě. V případě bílských *Evangelische Kirchen-Zeitung für Oesterreich*, vycházejících čtrnáctidenně v letech 1884–1919, se jednalo o celorakouský víceméně oficiální časopis luterské církve, srovnatelný s českým *Evangelickým církevníkem*. Druhý případ je zase spíše historickou kuriozitou, protože německojazyčné *Evangelisch reformierte Blätter* vydávali v letech 1891–96 čeští kalvinisté ve snaze podnitit konverze slezských Němců k reformovanému protestantismu, jež se ovšem nesetkala s žádným význačným úspěchem. Existence jediného oficiálního německojazyčného evangelického periodika (spolu s místně omezenými církevními věstníky) dává tušit, že protestanti tohoto jazyka neměli potřebu srovnatelně bohatých a současně do konfesní komunity orientovaných diskusí jako jejich čeští souvěrci.

Zpočátku, až do šedesátých či sedmdesátých let 19. století prostě proto, že německojazyčných evangelíků bylo příliš málo a s několika výjimkami (Praha, Brno) s menším prostorovým rozptylem, takže své periodikum jednak nepotřebovali, jednak by je ani neuživil. Situace se změnila teprve v posledních dekádách 19. a na počátku 20. století. Tehdy došlo k masivnímu početnímu rozmachu německojazyčného (z velké většiny luterského) protestantismu v habsburské monarchii v důsledku hnutí *Los-von-Rom*. Část modernisticky, liberálně a nacionalisticky uvažujících

měšťanů se odvrátila od římskokatolické církve a dala přednost „národní německé“ církvi luterské.³⁴ Ovšem s tím, jak lidé tohoto typu své náboženské zájmy podřizovali spíše politickým a kulturním tendencím, neměli potřebu ventilovat je a/nebo diskutovat prostřednictvím konfesního tisku, ani když změnili vyznání. Namísto „vlažných“ katolíků se stali „vlažnými“ luterány, přičemž stále četli tytéž občanské, politické a kulturní, nikoli náboženské časopisy. Jinak řečeno, jestliže čeští evangelíci potřebovali „Stráž na Řípu“, jejich němečtí kolegové, a zvláště nacionální konvertité k protestantismu by případnou „Stráž na Ještědu“ určitě nevymezovali konfesionálně.

Diskusní a další náboženská periodika druhé poloviny 19. století – tyto „Stráže na Řípu“, byly prakticky výlučně českou a převážně protestantskou záležitostí, to jim však na dobovém významu i možnosti zprostředkovat historickou paměť této specifické skupiny obyvatelstva rozhodně neubírá.

Seznam použité literatury:

ČAPEK 1993: ČAPEK, Jan B. *Československá literatura toleranční I.–II.* Praha: Čin, 1933.

FILIPI 1979: FILIPI, Pavel. Čeští a moravští žáci Böhlovi. In: *Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty 2. Miscelanea 1978.* Praha: ÚCN (KEBF), 1979, s. 81–103.

GALANDAUER 2008: GALANDAUER, Jan. 6. 7. 1915. *Pomník Mistra Jana Husa. Český symbol ze žuly a bronzu.* Praha: Havran, 2008.

HLAVAČKA 2003: HLAVAČKA, Milan. 2003. „Konflikt skrytý v toleranci. Církve a stát v době předbreznové.“ In: HOJDA, Zdeněk – PRAHL, Roman (edd.). *Bůh a bohové. Církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století.* Praha: KLP, 2003, s. 139–144.

KAISEROVÁ 2003a: KAISEROVÁ, Kristina. Hnutí Los-von-Rom a čeští Němci. In: HOJDA, Zdeněk – PRAHL, Roman (edd.). *Bůh a bohové. Církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století.* Praha: KLP, 2003, s. 208–216.

KAISEROVÁ 2003b: KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století.* Úvaly u Prahy: Ve strání, 2003.

KUBÍČEK 2010: KUBÍČEK, Jaromír et al. *Časopisy České republiky od počátku do roku 1918 I.–III.* Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 2010.

LUKÁŠEK 1927: LUKÁŠEK, Josef. *Bedřich Vilém Košut a náboženské poměry v revoluční době r. 1848 a za vlády absolutismu.* Praha: V. Horák, 1927.

LUKÁŠEK 1937: LUKÁŠEK, Josef. *Česká evangelická církev v době revoluční r. 1848.* Praha: Českobratrské družstvo, 1937.

MATĚJKA 2009: MATĚJKA, Ondřej. Čeští luteráni 1861–1918: od emancipace k unii. In: JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí.* Praha: Lutherova společnost, 2009, s. 219–309.

³³ Z nejdůležitějších je třeba uvést *Kirchlicher Anzeiger für die evangelischen Gemeinden Reichenberg und Gablonz*, vycházející v letech 1887–93, nebo *Evangelische Blätter* z let 1888–91.

³⁴ Srov. KAISEROVÁ 2003 a, b; NEŠPOR et al. 2010, s. 169–186.

MEDEK 1982: MEDEK, Zdeněk J. *Na slunce a do mrazu. První čas josefínské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě*. Praha: ÚCN (Kalich), 1982.

NEŠPOR 2006: NEŠPOR, Zdeněk R. Českého Siona spisba bojovná aneb protestantské polemiky Toleranční doby. *Kuděj* 8, 2006, 2, s. 54–78.

NEŠPOR 2009: NEŠPOR, Zdeněk R. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich, 2009.

NEŠPOR 2010a: NEŠPOR, Zdeněk R. *Století evangelických časopisů, 1849–1948. Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*. Praha: Kalich, 2010.

NEŠPOR 2010b: NEŠPOR, Zdeněk R. Evangelické kalendáře v „dlouhém“ 19. století. *Český lid* 97, 2010, 2, s. 113–143.

NEŠPOR 2012: NEŠPOR, Zdeněk R. Modernizace českého evangelického prostředí: případ svobodných církví. *Český časopis historický* 110, 2012, 1, s. 20–51.

NEŠPOR 2018: NEŠPOR, Zdeněk R. České evangelické tisky toleranční doby (1781–1861). *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia litterarum* 63, 2018, 3–4, s. 9–15.

NEŠPOR 2019: NEŠPOR, Zdeněk R. Evangelíci na Těšínsku a jejich čeští, moravští a slovenští souvěrci. *Východočeské listy historické* 42/2019, s. 7–21.

NEŠPOR et al. 2010: NEŠPOR, Zdeněk R. et al. *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Scriptorium, 2010.

NEŠPOR – VOJTÍŠEK 2015: NEŠPOR, Zdeněk R. – VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Karolinum, 2015.

PROCHÁZKOVÁ 2010: PROCHÁZKOVÁ, Marta. Přistavby věží u tolerančních modliteben. In: NEŠPOR, Zdeněk R. – KAISEROVÁ, Kristina (edd.). *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international, 2010, s. 333–354.

PUTNA 1998: PUTNA, Martin C. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*. Praha: Torst, 1998.

RAK 2013: RAK, Jiří. *Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918*. Praha: Havran, 2013.

RITTERSBERG 1850: [Ritter von] RITTERSBERG, [Ludvík]. *Kapesní slovníček novinářský a konversační I*. Praha: J. Pospíšil, 1850.

ROUBÍK 1930: ROUBÍK, František. *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*. Praha: Duch novín, 1930.

ROUBÍK 1936: ROUBÍK, František. *Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895*. Praha: ČAVU, 1936.

ŘÍČAN 1938: ŘÍČAN, Rudolf. *Životní dílo Karla Eduarda Lányho. K historii českého luterství devatenáctého století*. Praha: V. Horák, 1938.

ŘÍČAN 1939: ŘÍČAN, Rudolf. Josef Dobiáš Bukovský, evangelický farář historik. In: *Ročenka Husovy čs. evang. fakulty bohoslovecké v Praze na rok 1938–1939 a sborník za druhé desetiletí 1929–1939*. Praha: Husova fakulta, 1939, s. 71–99.

ŘÍČAN 1953: ŘÍČAN, Rudolf. Eduard Böhl. *Křesťanská revue* 20, 1953, 3, s. 77–84.

SEKYRKOVÁ 2012: SEKYRKOVÁ, Milada. Studenti protestantského vyznání na české FF UK-F v Praze v období let 1882–1919. In: HAVELKA, Miloš (ed.). *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Červený Kostelec: P. Mervart, 2012, s. 285–309.

SELIGOVÁ 2010: SELIGOVÁ, Markéta. Zastoupení evangelíků mezi studenty české polytechniky od jejího vzniku do prvních let existence Československé republiky. In: NEŠPOR, Zdeněk R. – KAISEROVÁ, Kristina (edd.). *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international, 2010, s. 96–111.

TOMÁŠOVÁ 2018: TOMÁŠOVÁ, Veronika. *Evangelíci na Těšínsku v tolerančním období (1871–1861)*. Český Těšín: Slezská církev evangelická a. v., 2018.

Zdeněk R. Nešpor

Katedra historických věd FHS UK

Pátkova 5

182 00 Praha 8